

УДК 341.461

О. О. Гукаленко

ІНОЗЕМНІ ЮРИДИЧНІ ОСОБИ ЯК УЧАСНИКИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН В УКРАЇНІ

У зв'язку з розвитком в Україні ринкової економіки завдання законодавця і юридичної науки полягає у формуванні правової основи для ефективного використання потенціалу іноземних компаній. Перевага України полягає в тому, що вона має всі умови для створення власної моделі правового регулювання відносин з іноземним елементом, оскільки у неї є об'єктивна можливість уникнути типових помилок, запозичити позитивний світовий досвід у сфері регулювання відносин з участю іноземних компаній, пристосувавши його до особливостей національної економічної, правової, політичної і інших сфер суспільного життя. Тому дослідження законодавства, правозастосовчої практики і наукових напрацювань провідних постіндустріальних країн, а також міжнародних установ у сфері правового регулювання участі іноземних юридичних осіб в цивільних правовідносинах має велике значення.

Вихід України на міжнародний рівень як суверенної держави привернув до неї увагу корпоративних структур, які акумулюють значні фінансові ресурси, а також мають потенціал для їх інвестування в українську економіку. Проте нестабільність національного законодавства, яке могло б гарантувати захист іноземного капіталу, не дозволяє таким структурам розвернути повною мірою діяльність на території України. На відміну від таких великих і відомих у світі структур, єдиною метою невеликих іноземних компаній при інвестуванні в українську економіку переважно є швидке збагачення, яке не сприяє економічному розвитку держави. Недосконалість законодавчої бази не тільки позбавляє Україну можливості привернути до своєї економіки якісний іноземний капітал, але також сприяє переходу «в тінь» українських підприємницьких структур. Внаслідок цього українські компанії мають менше нагоди співробітничати з іноземними компаніями і брати участь у подальшому розвитку міжнародної співпраці на рівні юридичних осіб [1, 314–320].

Враховуючи нестабільність нормативно-правової бази України і недостатність регламентації відносин «з іноземним елементом», невідкладним є розроблення основних теоретичних положень, визначення практичних проблем і розроблення рекомендацій щодо удосконалення національного законодавства у сфері правового регулювання участі іноземних юридичних осіб у цивільних правовідносинах.

Крім того, у вітчизняній юридичній науці майже не звертається увага дослідженню іноземного законодавства, яке регламентує участь іноземних компаній в цивільних правовідносинах. З іншого боку, постійно зростає зацікавленість українських підприємств у поширенні своєї діяльності за межі України, де вони розглядаються як іноземні юридичні особи з погляду міжнародного права. Це неодноразово підкреслювали у своїх наукових працях відомі вітчиз-

няні науковці Н. С. Кузнецова, П. М. Рабінович, О. А. Підпригора, Г. С. Федіяк, Є. О. Харитонов та ін.

Однією з основних категорій міжнародного приватного права є суб'єкт права. При цьому велика увага приділяється дослідженню юридичної особи як основного суб'єкта міжнародної приватного права.

Виникненню категорії юридичної особи слід бути зобов'язаним римському праву, яке вперше визнало за суб'єкта права нарівні з фізичною особою і юридичну особу. У цивілістичній літературі особлива увага дослідженню юридичної особи приділялася впродовж всього XIX сторіччя. Ця тема є актуальною і на сучасному етапі. Особливо це стосується України, в якій відбувається процес кодифікації законодавства у сфері приватного права.

У найзагальнішому вигляді юридична особа визначається як організація або установа, створена відповідно до законодавства певної держави, яка виступає як самостійний учасник цивільних правовідносин.

У сучасних цивільно-правових кодифікаціях, як правило, чітко не визначається поняття «юридична особа». Цивільне законодавство багатьох західних держав вважає за краще взагалі не наводити визначення юридичної особи. Так, у ФРН майже до 1978 року не існувало навіть самого поняття «юридична особа». Незважаючи на таку невизначеність, аналіз положень іноземного законодавства, судової практики і теоретичних досліджень дозволяє знайти такі загальні ознаки, які досить повно характеризують юридичну особу як суб'єкта права:

- 1) незалежність існування юридичної особи від складу її учасників;
- 2) наявність самостійної волі, яка не збігається з волею її окремих учасників;
- 3) наявність майна, відокремленого від майна учасників юридичної особи;
- 4) самостійна відповідальність юридичної особи за своїми зобов'язаннями в рамках належного їй майна;
- 5) можливість від свого імені укладати правочини в межах, дозволених законом;
- 6) право бути позивачем і відповідачем в юриспрудентських органах.

Слід відзначити, що наведені вище ознаки юридичної особи є певною мірою умовними і не розглядаються як своєрідний юридичний еталон.

Відповідно до ст. 23 Цивільного кодексу Української РСР юридична особа визначалася як організація, яка має відокремлене майно, може від свого імені придбавати майнові і особисті немайнові права і нести обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суді або третейському суді. З наведеного визначення випливає, що найважливішою ознакою юридичної особи є її майнова відокремленість. Саме майнова відокремленість дозволяє юридичній особі виступати незалежним учасником цивільного обігу, а також є необхідною передумовою самостійної майнової відповідальності юридичної особи за своїми зобов'язаннями.

Дослідження в міжнародному приватному праві інституту юридичної особи пов'язане з вирішенням ряду проблем не лише практичного, але й теоретичного характеру. Слід звернути особливу увагу на те, що міжнародне приватне

право характеризується розподілом всіх осіб, які існують на певній території, на національні та іноземні. Це стосується і юридичних осіб, адже однією з найважливіших обставин, які беруться до уваги при оцінці правового становища юридичної особи в певній державі, є приналежність такої юридичної особи до «своїх», тобто таких, що належать цій країні, або «чужих» — таких, що належать іншій країні [2, 38].

Основним чинником для уточнення цивільно-правового статусу іноземних юридичних осіб в міжнародному приватному праві є та обставина, що на них впливають принаймні дві регулюючі системи — система національного права держави, відповідно праву якої така юридична особа створена, і держави, на території якої вона здійснює або планує здійснювати діяльність (територіальний закон). При цьому в ряді випадків особливе значення можуть мати також і норми відповідних двосторонніх і багатосторонніх угод, в яких беруть участь вказані держави.

При всій різноманітності організаційно-правових форм юридичних осіб у різних країнах світу можна виділити їх два основні види: юридичні особи приватного права і юридичні особи публічного права. Розмежування цих двох видів проводиться залежно від порядку їх створення. У випадку, якщо юридична особа створена на підставі публічного (адміністративного) акта, вона належить до публічних, і, навпаки, якщо юридична особа створена відповідно до приватноправового акта, її слід відносити до приватних.

Юридичні особи публічного права переважно створюються розпорядливим способом уповноваженими державними органами на підставі спеціально виданих ними публічно-правових актів (закон, декрет, наказ тощо). Грунтуючись у своїй діяльності переважно на вимогах нормативно-правових актів публічного характеру, вони іноді виступають як суб'єкти приватного права, керуючись при цьому нормами цивільного або торгового права.

Юридичні особи приватного права переважно створюються в нормативно-творчому порядку на підставі засновницьких документів. Юридичні особи приватного права можуть створюватися в різних організаційно-правових формах, передбачених законодавством відповідних держав (наприклад, спілки і установи відповідно до ст. ст. 21, 22 Німецького цивільного уложення, товариства та асоціації відповідно до ст. ст. 1832, 1842 Французького цивільного кодексу тощо) [3, 76–79].

Розподіл на юридичні особи приватного і публічного права має формальний характер. У майновому обороті обидва ці види юридичних осіб мають однакові права. Виключення в окремих випадках може становити держава (якщо вона визнається юридичною особою). Перехід юридичної особи з однієї форми в іншу здійснюється відповідно до законодавства без припинення діяльності цієї особи.

Протягом багатьох століть у світі виробилися певні організаційно-правові форми, назви яких можуть змінюватися залежно від країни, проте правова суть будь-якої з таких форм приблизно однакова, хоча єдиної класифікації, безумовно, не існує.

Найпоширенішим є розподіл юридичних осіб залежно від характеру об'єднання (осіб або капіталів) і від ступеня відповідальності учасників за зобов'язаннями юридичної особи (всім своїм майном або винятково в рамках зробленого внеску).

Об'єднання осіб ґрунтується на безпосередній участі їх членів у веденні справ компанії. Об'єднання капіталів мають на меті їх концентрацію і відчуження учасників від ризику, який виникає у процесі господарської діяльності.

У більшості країн континентальної Європи прийнятий розподіл об'єднань підприємців на такі види: повне товариство і командитне товариство (об'єднання осіб), товариство з обмеженою відповідальністю і акціонерне товариство (об'єднання капіталів).

Акціонерне товариство є найпоширенішою організаційно-правовою формою, оскільки вона є найзручнішою для підприємців. З одного боку, акціонерне товариство дає можливість проводити концентрацію капіталу, збираючи засоби дрібних власників і передаючи їх у розпорядження великого капіталу, з іншого — звільняє підприємця від ризику, пов'язаного з господарською діяльністю, не допускаючи пред'явлення до акціонера ніяких вимог за зобов'язаннями товариства. Виключенням у цьому плані є ФРН, де 97% підприємств зареєстровано у формі GmbH (товариств з обмеженою відповідальністю).

У США розрізняють два види об'єднань: партнерства (об'єднання осіб) і корпорації (об'єднання капіталів). При цьому партнерства не визнаються юридичними особами. Корпорації можуть бути публічними, непідприємницькими і підприємницькими. Перші дві не мають на меті отримання прибутку, третя за статусом приблизно відповідає звичному для нас акціонерному товариству. Особливістю США є відсутність єдиного для всіх штатів закону, який би визначав правове становище корпорацій. Тому звичайно корпорації створюються відповідно до закону того штата, де передбачені найбільш пільгові умови щодо податків і зборів, які стягуються при створенні корпорації. Особливо популярними в цьому значенні є штати Делавер та Нью-Джерсі.

У багатьох країнах існують так звані унітарні компанії (sole companies). Унітарні компанії є власністю однієї особи (або сім'ї), яка несе відповідальність за її зобов'язаннями всім капіталом підприємства і всім своїм майном, якщо майно не відмежоване від капіталу компанії. Всі справи унітарної компанії веде власник або спеціально уповноважені на це службовці. Таким компаніям надається великий обсяг повноважень при збереженні за власником підприємства права контролю над їх діяльністю. Форму унітарних підприємств мають, як правило, маленькі і середні компанії.

Взагалі функціонування sole companies набуло поширення з середини ХХ століття. Ця практика законодавчо закріплена в багатьох державах (§ 401 Закону «Про підприємницькі корпорації штату Нью-Йорк», ст. ст. 87, 95 Цивільного кодексу Російської Федерації). Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року також передбачає можливість створення товариства (окрім повного і командитного) однією особою. Проте законодавство більшості держав вимагає

нааявності декількох учасників для створення юридичної особи. Якщо ж за час діяльності юридичної особи його члени вибули і залишився тільки один учасник, діяльність такої юридичної особи дозволяється (Франція, ФРН) [4, 96].

Сучасні світові процеси економічної глобалізації і інтеграції привели до виникнення певних економічних утворень, які насправді пов'язані з однією країною не більше, ніж з іншою. Такі утворення одержали назву «транснаціональних» або «багатонаціональних» корпорацій.

Йдеться про могутні національні (головні) корпорації, кожна з яких має розгалужену мережу створених в різних країнах філій, відділень, дочірніх компаній (причому кожна з таких компаній знаходиться в певній економічній залежності від головної корпорації). Сукупність такої вертикальної (за ознакою підлеглості) системи утворень не має юридично оформленої єдності. З правової точки зору це є конгломерат юридичних осіб різної «національності». Утворення, які входять до складу такої системи, за законодавством різних країн можуть визнаватися юридичними особами.

Важливою ознакою багатонаціональної корпорації є також та або інша форма єдності управління, яка здійснюється, наприклад, шляхом призначення до складу виконавчих органів дочірніх компаній директорів або керівників за вказівками головної компанії [5, 69].

Транснаціональні корпорації — це підприємства, відокремлені підрозділи і дочірні компанії яких знаходяться зараз практично у всіх країнах і є, з економічної точки зору, єдиним механізмом, але, з юридичної точки зору, є самостійними незалежними компаніями. Жодне законодавство в світовій практиці не містить визначення транснаціональної корпорації, оскільки діючі на території держави відокремлені підрозділи або дочірні компанії таких корпорацій визнаються місцевими суб'єктами права, які в своїй діяльності підкоряються внутрішньому правовому регулюванню [6, 50].

Гігантизм транснаціональних корпорацій, а також економічна і управлінська єдність утворень, які входять до їх складу, призвели до підриву формальної автономності правових систем. Поширення діяльності на території декількох країн висуває проблему закону, який застосовується, і суміжну з нею — правову приналежність поширеної на території різних країн транснаціональної корпорації. Для цього не можуть застосовуватися традиційні критерії. Вони можуть лише допомогти визначити закон, що застосовується до правового статусу товариства, яке входить до складу транснаціональної корпорації, не враховуючи особливості ситуацій, які виникають під час здійснення ним господарської діяльності [7, 353].

Багатонаціональна компанія виникає шляхом використання інститутів цивільного права (переважно договору або створення національної юридичної особи у формі акціонерного товариства (корпорації)). Західна доктрина і практика відрізняють від багатонаціональної компанії міжнародну компанію, створену на базі міжнародного договору, яка не спирається на будь-яке внутрішньо-державне законодавство і кваліфікується як утворення міжнародного публічного права. Проте серед іноземних і вітчизняних науковців існує і інша

точка зору: оскільки міжнародне підприємство стає суб'єктом права лише після відповідного офіційного оформлення, та держава, в якій відбулося таке оформлення, визнається місцем створення підприємства і, таким чином, визначається її національність і особистий статут [6, 49].

На сучасному етапі розвитку міжнародних відносин, якщо явище об'єднання осіб і капіталів у трансграничному масштабі одержало достатнє поширення при створенні відповідних утворень шляхом укладення міжурядової або міжвідомчої угоди, вже немає потреби ставити будь-які спеціальні умови для функціонування таких міжнародних юридичних осіб. Повне підпорядкування такої юридичної особи національному правопорядку відповідної держави знімає необхідність (окрім як для уточнення його положення) у кваліфікації такої особи як міжнародної юридичної особи, а відповідно і виділяти вказану категорію взагалі.

Л. П. Ануфрієва обгрунтовано відзначає, що в цілому конструкція «міжнародних юридичних осіб» не вписується як додаткова категорія до понятійного ряду, існуючого в науці і практиці міжнародного приватного права, а саме: «національна юридична особа» — «іноземна юридична особа», і у будь-якому випадку повинна включатися в одну чи в іншу групу. Наприклад, міжнародне підприємство, створене в Україні відповідно до міжнародного договору країн СНД, буде «національним» для України і іноземним для всіх інших держав. Отже, нині існування цього терміна може ввести в оману, тому ним потрібно користуватися разом з супроводжуваними поясненнями.

Необхідно відзначити, що метою дослідження даної статті було визначити поняття юридичної особи як основного суб'єкта міжнародного приватного права, поняття та обсяг цивільної правосуб'єктності іноземних юридичних осіб, а так само дослідити джерела правового регулювання участі іноземних юридичних осіб у цивільних правовідносинах в окремих державах.

При дослідженні в міжнародному приватному праві категорії «юридична особа» необхідно звернути особливу увагу на те, що всі юридичні особи, які діють на території певної держави, поділяються на національні і іноземні. При визначенні правового статусу іноземних юридичних осіб треба враховувати, що на них впливають принаймні дві регулюючі системи — система національного права держави, відповідно до законодавства якої така юридична особа створена, і держави, на території якої вона здійснює або планує здійснювати діяльність.

Розглядаючи підходи доктрини до визначення правового статусу іноземної юридичної особи, проаналізовані співвідношення категорій «національність» і «особистий закон (статут)», в результаті чого зроблений висновок про те, що на сучасному етапі реформування приватного права України для уніфікації підходів до визначення правових понять і категорій пропонується використовувати тільки поняття «особистий закон (статут)» для визначення правового статусу юридичної особи.

Аналіз джерел правового регулювання участі іноземних юридичних осіб у цивільних правовідносинах у досліджуваних країнах дає підстави зробити загальний висновок про те, що дотримання тією або іншою державою певної

правової традиції (загального права або статутного права) опосередковано залежить від того, яку роль відіграє держава в регулюванні економічних відносин. Так, чим активніше втручання держави, тим більшою є роль закону, а чим менше таке втручання, тим більшою є роль прецеденту. Дійсно, Канада, США і більшість інших країн загального права завжди відрізнялися свободою економічних відносин, у цих країнах культивувалася ідея вільного ринку. Цим цілям більше всього відповідає теорія загального права, адже суддя швидше, ніж закон, може реагувати на зміни в економічному житті і враховувати різноманітні чинники при вирішенні конкретного спору. Країни ж цивільного права завжди відрізнялися великим ступенем державного регулювання економіки (Франція, Україна, Російська Федерація, ФРН), тому роль закону тут природно була більшою. Слід, проте, помітити, що в країнах цих двох сімей права час від часу відбувається зсув акценту в бік закону або прецеденту як джерел права, залежно від конкретної економічної ситуації. Незважаючи на це, можна з упевненістю сказати, що там, де зростає роль закону, держава почала більше втручатися в економічне життя країни і навпаки [8, 422–428]. Тенденція до надання нормативного значення типовим договорам (договорам приєднання), які розробляються великими компаніями, пануючими на ринку відповідного товару або послуги, є негативною, адже у такому разі великі компанії користуються принципом свободи договору в односторонньому порядку, а їх контрагенти вимушені беззастережно приєднуватися до них. Якщо ж типові договори затверджуються нормативно-правовими актами, містять важливі умови договору, тобто у принципі виконують роль нормативно-правового акта, їх використання можна припустити. Річ у тому, що такі договори не обмежують принцип свободи договору (а якщо і обмежують, то на рівні закону). Отже, надання нормативного характеру типовим договорам, затвердженим нормативно-правовими актами, буде лише легалізацією їх фактичної ролі.

Фактичне визнання судової практики як джерела права в країнах континентального права і процес, який одночасно з ним відбувається, зміна ролі прецедентів, послаблення принципу обов'язковості прецеденту в країнах загального права приводять до взаємного зближення цих двох пануючих західних правових систем.

Література

1. Кибенко Е. Р. Международное частное право: Учеб.-практ. пособие. — Х.: Оспада, 2003.
2. Ануфриева Л. П. Международное частное право. Особенная часть. — М.: БЭК, 2000. — Т. 2.
3. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. — М., 2000. — Кн. 2: Договоры о передаче имущества.
4. Федияк Г. С., Федияк Л. С. Міжнародне приватне право. — К.: Юріком Інтер, 2000.
5. Лунц Л. А. Международное частное право. Особенная часть. — М.: Юрид. лит., 1975.
6. Данилькевич П. И., Федоров О. П. Международное частное право: Учеб. пособие. — Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999.
7. Иссад М. Международное частное право. — М.: Прогресс, 1989.
8. Гражданское и торговое право капиталистических государств. — М.: Междунар. отношения, 1993.